

VIXI

Менск
«Ковчег»
2002

УДК 821.161.3-31
ББК84(4Бел)-44
А28

Адамовіч Алесь. *Віхі*. Тры апошнія аповесці/ Алесь
А28 Адамовіч. — Мн.: ТАА "Ковчег"., — 2002. — 504 с.
ISBN 985-6056-33-0

Гэтую кнігу Алеся Адамовіча складаюць тры апошнія аповесці — "Вэнэра", "Нямко" і "Віхі" — якія раней асобнымі выданнямі не выходзілі, бо пісаліся ўжо ў постсавецкі час і адлюстроўваюць незалежны погляд на беларускую гісторыю і беларускага чалавека XX стагоддзя.

УДК 821.161.3-31
ББК 84 (4 Бел) - 44

ISBN 985-6056-33-0

© Адамовіч Наталья, 2002
© «Ковчег», 2002

ЗЬМЕСТ

Вэнэра, або як я быў прыгоньнікам. Аповесць, 5

Нямко. Нявыдуманая гісторыя, 189

Віхі. Скончаныя разьдзелы незавершанай кнігі, 299

Выданьне кнігі сталася магчымым, дзякуючы:

Беларускаму Дабрачыннаму Фонду
"Дзецям Чарнобыля"
і асабіста Генадзю Грушавому;

"Белорусской Деловой Газете"
і асабіста Пятру Марцаву;

Віталю Тарасу;

Алене Лукашэвіч;

Юрыю Цыбіну.

ВЭНЭРА, або ЯК Я БЫЎ ПРЫГОНЬНІКАМ

Аповесць

*Bella donna Russia! (Чароўная расіянка!) —
выгукнуў нэапалітанец, пабачыўшы савецкіх
турыстак на пад'ёме да крэпасьці Санта-Эльма.
А я пачуў сваё: Бела-русь! Ты, чароўная Беларусь,
але чаму зьяя вятры абавязкова ў твой бок дзьмуць?*

РАЗЪДЗЕЛ ПЕРШЫ

— Каб жа вайна якая! — прашаптала-выгукнула жанчына. Здавалася, што заплакала не ад словаў судзьдзі («Пяць гадоў пазбаўленьня волі без канфіскацыі маёмасьці»), а ад уласных бяссьільных і страшных словаў. Каб яшчэ болып балюча было і як сама ня верачы, што гэта яна кажа такое, паўтарыла: — Каб жа вайна...

Жанчына-судзьдзя, не сьпяшаючыся, зьбірае паперы з крываногага стала, накрытага чырвоным, у чарнільных плямах абрусам, пракурор Чайкоўскі, бокам да залі, пасьміхаецца, нешта тлумачыць мужчыну начальніцкай рассыцеласьці, але ўсе — і заля таксама: заводзкія бабы, седзячы на груба зьбітых клюбных лаўках, нашы падшпаркі, якім і ў судзе цікава, — усё быццам яшчэ чагосьці чакаюць. А ўсё ўжо скончана.

Асобна, напалоханай птушынай чародкаю сядзяць дзеці асуджанай, — здаецца, хлопчык і чатыры дзяў-

чынкі: апратка на іх такая, што не разабраць. На ўсіх дарослыя жаноча-мужчынскія абноскі. Маці іх, ля якой ужо зьявіўся міліцыянэр, апранута ў пацёртую плюшаўку ў іржавых плямах ці падпалінах. Яна ўсё папраўляе валасы, што выпадаюць з-пад парыжэлай хусткі. Быццам хапаецца за галаву, вось-вось загалосіць.

Але бачна, што і сама яна ўсё яшчэ чакае чагосьці, быццам прысуд не прагучаў і не яна вымавіла тыя жахлівыя і канчатковыя словы.

На такія выязныя, з Бабруйску, суды ў нашым пасёлку Глуша людзі збіраліся ў клубе гэтак жа, як на трафэйныя кінафільмы. Суды здараліся нават часьцей, чым кіно. Можна было і прызвычаіцца. Але вось гэты суд быў адметны. Ці мне так падалося? Бо даўнавата тут ня быў? І потым: я ж гэтую жанчыну ведаю! А папраўдзе: ведаў. Божа, дык гэта ж яна, наша партызанская Вэнэра! І ў прысудзе яе прозьвішча згадалася: «Станкевіч Вэнэра Антонаўна», ды напачатку я нібыта і не расчуў.

Імя ў яе зусім рымскае — у бабы з Палесься. Але тады, у вайну, нас гэта не дзівіла: а як яшчэ можа звацца Багіня? Наша агульнае партызанскае каханьне — Вэнэра зь вёскі Ёўнішчы.

Паспрабуй пазнай яе ў бабе, схуднелай, усохлай, як летаўны пакляваны вераб'ямі сланечнік на пустцы, з вывадкаў напалоханых дзетак, толькі што асуджанай «за раскраданьне сацыялістычнай уласнасьці».

Колькі ж гадкоў прамінула — сем? Ды не, калі ад першай сустрэчы, — усе дзесяць. Але абрысы твару, а найбольш ямачкі, — росчырк на ўсю шчаку — тыя самыя, я ўсё ж пазнаў яе. А ўсё адно паверыць цяжка: быцёмны нэгатыў знаёмай фатаграфіі. «Наша ластавачка», — называў яе стары Караткевіч, калі міма нас — узводу, які адпачываў ва Ёўнішчах, — пралятала дзяўчынка: танклявы тварок з загадкава прыкусанай губкай, заўжды нейк плечуком ад нас сарамліва разьвярнутая, бы адводзіць убок не па гадах поўныя грудзі, ногі, як у бусьляняці, даўгія. Каса за сьпінаю тоўстая, як белае бяроза-

вае палена. На грудзях ці на плячы — абавязковы белы кончык хусьцінкі. І праўда — як у ластаўкі. Краем вока ўхопіць цябе, бы мошку, і панясе тваё дыханьне, апалае сэрца — кудысьці ўверх. Вось як перад дажджом ластаўкі крэсьляць пацямнелае неба.

Дом Станкевіча быў крайні ад бальшака і самы прыкметны ва Ёўнішчах. То быў менавіта дом. Простай хатай не назавеш. Пяцісьценка, пад бляшаным дахам, вокны вялікія зь белымі фіранкамі. І паўсюль кветкі. У Станкевіча быў і свой пчальнік, і конік, звычайны, нават мізэрны. (А якога ён у лесе хаваў, мы ня ведалі.) Ну і карова, цёлка, сьвіньні, куры. Але справа нават ня ў гэтым, а вось як усё ў яго адно да аднаго клеілася, ладзілася і як ён умеў сябе паставіць перад усімі. Час жа вунь які: у каго зброя, той і галоўны. Асабліва ўначы і асабліва ў вёсцы. Усё астатняе (тое, што я пералічыў, яго гаспадарка) чалавека не мацавала, не ўздымала, а рабіла якраз залежным: з галяка што возьмеш, а гэткага ўшчаміць каму неахвота.

Але вусаты дзядзька, Вэнэрын бацька, і хадзіў па вуліцы, і пазіраў, і вітаўся так, што зь міжвольнай павагай-цікаўнасьцю азірнешся на яго. А ўжо дома ў яго тым болын: ногі абавязкова выцераш ля парогу. Ды ня надта мы да яго зазіралі, шарагоўцы-партызаны. Вечна нечы конь пад сядлом навязаны да плоту Станкевіча. Які-небудзь камандзір гасьцюе. Моцны мужык — Станкевіч. Хітраван. Куркуль. Кулак. Словы гэтыя, ахвотна вымаўленыя, ніяк, зрэшты, не падрывалі нашу да яго павагу. Даравалася яму многае, нават багацьце — за дачку. Вэнэра нас мірыла зь любой няроўнасьцю. Камандзір, разьведчык, ад'ютант — нехта красуецца на харашунекані, абвешаны зброяй, пад баранковай шапкай-кубанкай, ну што ж, затое Вэнэра ёсьць ва ўсіх у нас. Нічыйная, а таму ўсіхная. Што нічыйная — на тое мы спадзяваліся, ды якімі часам раўнівымі і нядобрымі вачыма сачылі за ёю. Не-не ды й выкажа хто-ніхто агульную нашу насыцьрогу: «Усе яны такія, бабы! А чулі...» — пра

тое, як бачылі яе ў сядле ў Міцькі Касога з брыгаднай разведкі. Але мы разарваць гатовыя былі таго, хто выказаў нашы ж думкі-асьцярогі. Найчасьцей гэта Носаў Мікалай. Твар ці то хлапечы, ці старой дзеўкі, безвалосы, памяты. Можа, таму і злосьці столькі. Ад самога сябе аніякай радасьці чалавеку!

— Бач, знайшоўся жанішок для нашай Вэнэры! Так і ліпне да Станкевіча. Бяжы да сваіх недамеркаў саратаўскіх!

— Саратаўскія лускаюць семачкі і пад хлопцам.

— Такія, значыць, хлопцы.

Вось так, і дзеўкам, і хлопцам — адной меркай. Але Носаў ня з тых, каго можна агулам, талакой біць. Гэта яму толькі азарту паддае.

— Беларусь мая радная — бульба дробная, гнілая!

— Дробная, але заўжды ёсьцека, а ў цябе: год густа — два пуста. Саратаўскія страданія!

Вось так яму — арыстакрату. Бо ў нас «старыя партызаны» — арыстакратыя. А Носаў Мікалай, няхай сабе і «дабраволец» (уласаўцамі тых, хто ў 1941-м напяў нямецкі мундзір, тады яшчэ не называлі), але ў партызанах зь вясны 1942-га. За Вэнэру хлопцы каму хочаш нос адкусяць. Самому камандзіру альбо камісару. Роўнасьць дык роўнасьць. Мы на гэтым сабаку зьелі, у роўнасьці. У нашым лягеры на кухні катлы віселі вялікія, агульныя — «для ўсіх» і маленькія — для штабных. Мясны суп на сьняданак закладвалі кухары-кухцікі з начы: валоўе мяса прэла, даходзіла пад вугольлем да сьвітанку, ну і яшчэ ў невялікім катле смажылася адмыслова для начальства, пячоначка там розная — пах на ўвесь лес. Пасьля выпадкаў альбо чутак, што дзесьці нямецкія агенты падсыпалі ў кацёл партызанам атруту, каля катлоў выставілі варту. Стаіш і напружана ўслухоўваеся, ці не крадзеца хто. Во, ляпае ў цемры лыжкай па кацялку — цяпер не зявай. Ага, падобна, што гэта Цыбук, не, Носаў — вынырнуў з начы і напраткі за алтар прэцца, у сьвятая сьвятога, да катлоў. Чарпака няма, а яму й ня трэба, ручышчай смач-

ныя кавалкі ловіць, добра, калі рукаво ватоўкі закатае. Пячоначку — з катла меншага, самага пахучага, штабнага. Смачнага сьняданку, таварышы камандзіры! (Толькі пасьля вайны, калі зьяжджацца пачалі на партызанскія сустрэчы, расказаў ім пра гэта — пакрыўдзіліся. Яны, выявілася, пра такое і думаць не маглі.)

У Носава падазронае сяброўства з вусатым Станкевічам, бацькам нашай Вэнэры: ці ня хоча гэткам чынам абысьці нас усіх на павароце? Сочым, вачэй не спускаем, калі ён павісьне на плоце, і аб нечым усё гамоняць, гамоняць: Носаў на вуліцы, куркуль у агародзе. М'яне падсылалі: ты маладзейшы, ідзі паслухай. (Пры чым тут маладзейшы — старэйшы, калі паслухаць самому цікава.) Ажно яны — пра гатункі пшаніцы і пароды авечак, ды так захоплена. Хлопцы нават расчараваныя.

— А морды, морды ў іх, бы пасаг абгаворваюць.

Сьмех і сьлёзы — што з намі тое дзяўчо вычварала. Добра, мы ўчорашнія шкаляры, але ж і Носаў, Караткевіч (наогул дзед) — быццам і клопату іншага няма, адно толькі з-за яе перажываць.

Так што гэткае незвычайнае імя — Вэнэра — было надта дарэчы. Зрэшты, на Палесьсі адразу і ня скажаш, што дарэчы, а што недарэчы. Нібыта балота штокрок, «галоўнае балота Эўропы» (тыцкаў носам саратавец, калі дужа мы яго даставалі), а дубоў гэткаіх і соснаў у пяць абхватаў нідзе болын не пабачыш. І старых ды баб стогадовых (і плюс немаведама колькі яшчэ) — пашукай такіх, хіба што на Каўказе. Зрэшты, на гэта ў Караткевіча ёсць тлумачэньне:

— А было так, наехалі піянэры аж зь Менску ці скуль. Раскажы, дзед, як ты жыў, калі Напалеон тут праходзіў, як усё было. А ён: калі адбылася Вялікая Кастрычніцкая рэвалюцыя... Не, ты пра швэдаў! Дзед сваё: калі здарылася гэтая рэвалюцыя... «Ды мы гэта ўжо чулі». Нарэшце, доўгажыхар прарваўся: калі нарабілася гэтая рэвалюцыя, быў такі гармідар, што мне прыпісалі лішніх 70 гадоў у мэтрыку...

— Вось кончым немца, — раптам залетуценіў Носаў, — таварыш Сталін калгасы побакі, прыеду да Станкевіча, і будзем гарбаціцца на пару. Бражку зь мёду гнаць, вас, нахлебнікаў, частаваць...

— Куркулі, бачыш, аб чым мараць! — Хлопцы жартаў не ўспрымаюць, калі на Вэнэру хтосьці квапіцца. — А на Салаўкі не жадаеце?

Праз Палесьсе каліеьці шлях ішоў: з варагаў у грэкі. Значыць, і шлях грэкаў да нас. А дзе грэкі, там італьянцы — багі і багіні іхныя ў бліжнім сваяцтве былі.

Вось такі радавод у нашай Вэнэры, а тут — нейкі саратавец! Пазіраць пазірай, ніхто не забараняе любавання нашага Вэнэрай, але з шэрагу не вытыркайся.

А неяк чэпэ здарылася: нехта палазіў каля вульляў Станкевіча. Называецца: павязаць пчолак. З патрону выломваеш кулю, запалку да патрону, патрон да лаза — ш-шух! Душагубка для пчол. Адчыняй вечка і, не баючыся джалаў, гаспадар, нібы фашыст. Але ня можа быць, каб гэта з нашага атраду. Пэўна нейкія чужакі пашарылі. Носава віншавалі: во як памацалі твайго цесьця! А ён нават задаволены, радуецца — чаго толькі: віншаваньням альбо што Станкевіча раскулачылі? Гэткія гісторыі нас усіх чамусьці забаўляюць. А, недаспадобы? Прыйшлі, вярнуліся ў лягер уначы, у зямлянцы сьпяць упокат, аднаму, другому з усяго маху па задніцы — падскоквае, як шалёны. А, недаспадобы?! У гэтым уся весялосьць: каб чалавеку не падабалася.

Начальства правяло сьледства, але паспрабуй адшукай вінаватага. Носаў абяцаў: нічога, мы зь цесьцем знойдзем мёдажак. У выдзертым мёдзе пчолкі хаваюцца, нібыта мёртвыя, а ў губу ўджаліць, як дзеўка п'яная, — морду і разьнясе.

Сам Станкевіч наўрад ці напіраў на сьледства, вышук. Сабі даражэй — сварыцца з начнымі гасьцямі, у якіх зброя.

У мяне з Багіняй была адна-адзіная сустрэча саманасам. Пры сьведках я зь ёю і ня змог бы загаварыць. А

гэта пабачыў у вакно, што адна сярод вуліцы — выйшла з граблямі прыбраць расьцярушанае коньмі сена. Там, дзе разведчыкі і камандзіры, скочыўшы зь сядла, няўважна кідаюць на плот-кветнік аброць. Я шпурнуў на стол лыжку, не аблізаўшы нават кісьляк. Жуючы гарачую, проста з чыгуна, бульбачку, выбег за парог, ня помню, ці падзякаваў гаспадыні. Пасьпець, пакуль не апярэдзіў хто з нашых нахабаў. У роце перасохла, затое далоні нечага ўзмоклі — зараз альбо ніколі! Крытычным позіркам яшчэ раз сябе агледзеў, свой баевы арсенал: лімонка пас адцягвае, цераз плячук патронная стужка, як у кіно насілі. Стрэльбу трэба во гэтак, руляю ўніз, нядбайна.

Скіраваў ступакі свае да Багіні. Сапраўды ступакі, даўно ня мытыя, вызіраюць з растаптаных чаравікаў. Варта б аддыхацца, каб суняць сэрца, а на твары каб было, як у веселуноў-ад'ютантаў: не пасуе ў такім выпадку твар пахмурнага грабежніка зь вялікай дарогі (падазраю, што ён у мяне акурат такім і быў — ад рашучасьці не збаяцца). На хад адкашляўшыся, ужо і фразу падрыхтаваў: «Што, парадачак наводзім?» — нядбайную, быццам штораніцы во гэтак сустракаем, гамонім. Падрыхтаваную фразу сваю ня вымавіў, а, пэўна, пракрычаў за сьпінаю ў яе, бо дзяўчына ажно ўздрыганулася:

— Ай, дзядзька, гэтак і заікай можна зрабіць!

— А што, сёньня які фэст, сьвята ў вас? (Вось і яшчэ адно слова, намі прыручанае, можна сказаць, нажытае з замежнікамі: фэст, вядома, ад фіесты.)

Я пасьпешліва выдаю сваю нарыхтоўку. Пакуль яшчэ дух не заняло. А сам намагаюся не заўважаць высокія грудзі, прыкрытыя белаю кофточкай і ўсё той жа ластаўкай-хусьцінкай; ямачкі зьмейкай уюцца на шчоках, пульхныя і капрызлівыя па-дзіцячаму вусны. Лялю абы-што:

— Сваю чакаем?

Вэнэра вывучае колькі хвілінаў хлапца, што аднекуль выскачыў, абвешаны амуніцыяй, цікаўна — як ка-

лядніка. Я ў адчай, я бачу, як яна згарнула мяне, нібы буквар, — даўно прачытаны, знаёмы да апошняй літары і малюнка. І тут жа з дарослай, крывадушнай цікаўнасьцю спытала:

— Ты, хлопча, з гаспадарчага ўзводу?

Добра, што не спытала, чаго гэтак спатнеў.

— Што, Міцькі Касога конь тут быў? — спытаў я злосна.

А яна засьмяялася. Нагадаў ёй пра кагосьці больш цікавага, чым я сам. Нашмат больш цікавага.

— Нацерусіў сваім канём, а каб прыбраць — дзе там!

І раптам хмурынка набегла на яе тварок. Зусім іншым голасам вымавіла:

— А што як наляцяць немцы ці бобікі? Адразу відно, дзе партызаны днююць-начуюць. Во і будзе тады фэст!

Сабрала рукамі сена, што падгрэбла.

— У вас кнігі ёсьць?— сьпяшаюся хоць чым зацікавіць. Не заўважаючы, што раблю гэта зусім па-школьнаму.

— О, тата заўжды прывозіў, калі ў горад езьдзіў. Я зусім яшчэ малая была. І плякаты такія прыгожыя: пра пчолак, пра парасят.

— А я прынёс кнігі з дому: Пушкіна, Байрана. Дык курцы! Вярнуўся з адной апэрацыі — а ад кніг адзін пераплёт.

— У нас нават Біблію скурулі. Пакуль тата спахапіўся, паўкнігі выдралі.

— Міцька Касы? — Я ёй усё яшчэ не дараваў.

— Можа, ён, можа, хто іншы.

— А хто іншы?..

Даведацца не паспеў: зьявіліся на вуліцы нашы, вываліліся з хаты насупраць — я прыкінуўся, што мне тэрмінова трэба да іх.

Пракурор, які запатрабаваў для Вэнэры Станкевіч пяць гадоў лягераў за восем калгасных бульбін, быў доб-

ры знаёмы, не, болын — сябра майго бацькі, нашага дому. Яшчэ з даваеннага часу, калі працаваў дырэктарам саўгасу. Наяжджаў да нас у акуратнай павозцы, жарабец у яго, што зьвер, — зусім ня тое, што мы звыкліся бачыць на калгасна-саўгасным кірмашы. Першымі да яго выбягалі мы з братам.

— Забярыце вашай кароўцы, — рукой аддзяляў, пакідаючы рэшту канюшыны сабе, каб было пад зад. А маці нашай паведамляў:

— Гаспадары ў вас растуць.

— Гультаі, — не згаджалася мама, — вады не дапросісься прывезьці. Асабліва гэты.

«Гэты» — гэта я. У старэйшага брата рэпутацыя іншая, мне падавалася, што і карова наша з большай павагаю паварочвала морду, калі ня я, а ён падносіў ёй канюшыну. (І цяпер помню горкую сьліну, ажно гоніць зь цябе, калі валачэш бярэмя, прытрымліваючы падбародзьдем, носам, — да чаго ж усё гэта помніцца!)

У дзень суду над Вэнэрай пракурор Іван Фёдаравіч Чайкоўскі па даваеннай звычцы заехаў, зазірнуў да нас. Жылі мы не ў ранейшым доме, а ў двух задніх пакойчыках аптэкі. Пасьля партызанкі мама зноў стала загадчыцай аптэкі, а казённую кватэру, пакуль былі ў лесе, забралі, прыстасавалі спачатку пад паліцэйскую каравулку, а потым пад больніцу. І паколькі бацька, падпалкоўнік мэдслужбы ўжо, таксама вярнуўся ў сваю больіцу, адабраць яе ў загадчыка, гэта значыць у сябе самога, ня мог. Рашыў будаваць уласны дамок. (Так і не дабудаваў, памёр у 48-м. А я, помню, пачуўшы пра ягонае раптоўнае жаданьне мець свой дом, здзівіўся: дык жа неўзабаве камунізм!)

Вайна шмат што зьмяніла, падправіла ў людзкіх біяграфіях. Вось і Чайкоўскі — зрабіўся пракурорам. (Здаецца, маёрам у арміі быў.) Яго сіплаваты голас і сьмяшок, такі знаёмы, з паторгваньнем, я пачуў, яшчэ валяючыся ў ложку:

— Кажуць, студэнт ваш прыехаў? («Асьпірант», —

паправіў я яго ў думках.) А я во заявіўся баб судзіць. За бульбіну — гадок! Б'ем і плакаць не даем.

І калі сьнедалі, за сталом сядзелі, ён то бацьку на шага згадваў, то — некалькі разоў — гэтую бульбіну.

— Пяць гадоў за пяток бульбін!

Вочы весела-жорсткія, у іх нешта такое, чаго да вайны ў гэтым чалавеку не прыкмячалася. Зрэшты, я ня ведаю, які ён тады быў — з саўгасаўцамі. Вядома адно, што гаспадарка ў яго была «моцная».

Ён пайшоў у клуб, судзіць, я пакуль туды зьбіраўся — заспеў, пачуў толькі прысуд. Нашай партызанскай Вэнэры прысуд.

Вось такія справы! — хочацца паўтарыць усюды за аўтарам «Бойні нумар пяць». Такія вось пірагі. Гарачыя, апячэсься. У амэрыканскага немца Курта Вонэгута вычытаў я і яшчэ адну думку, хоць забіце, але яна і мая ўласная: пра мінулую вайну як пра крыжовы паход дзяцей. Яна, на жаль, скарыстана, зрасходавана на амэрыканцаў, што ваявалі ў Эўропе. А як бы спатрэбілася для нашай партызаншчыны. Вось ужо дзеці дык дзеці! А дзе дзеці, там і жорсткасьць. Асаблівая, дзіцячая.

У нас нават камандзіры атрадаў, брыгад былі найболын дваццацідвух-дваццацітрохгадовыя. Ва ўзводах — школьнікі, нядаўнія школьнікі. Былі і барадачы, «дзяды», але няшмат, як бы спэцыяльна для дакумэнтальных кінастужак, фотаздымкаў, каб ня крыўдзіць тых, хто менавіта такімі ўяўляюць «народных мсьціўцаў».

Можна нават падлічыць, у лічбах, працэнтах. У атрадзе нашым было каля 600 чалавек. Гэта ў 1943 годзе. Складаўся ён з каго (досыць тыпова для Беларусі)? Працэнтаў 10 — былыя акружэнцы, яны ж нашы камандзіры, штабная публіка. Столькі ж, бадай, былых «дабравольцаў», «уласаўцаў». Гэта ўсё наш армейска-кадравы склад, баявы касцяк атраду. Акружэнцы партызанілі з 41-га, «дабравольцы» — зь вясны 42-га. І тыя, і другія як бы арыстакратыя наша, «старыя партызаны». Хаця не-

прыкметны падзел між імі заўсёды існаваў: ніводнага «ўласаўца» не было ў штабе, а калі «ўласавец» камандзір, дык не вышэй, чым узводу. І наогул грахі вольныя ці міжвольныя не дараваліся. Злучыліся з арміяй — і большасьць іх, не пытаючыся, хто як партызаніў, адправілі ў штрафныя роты. Вася Папоў ужо колькі разоў сваю віну выкупляў, калі й была віна, а паслалі выкупляць яшчэ раз. Група ягоная 18 цягнікоў, кажучы тэкстам, голасам Левітана, «з варожай сілай і тэхнікай пусьціла пад адхон». Ня ўсякая дывізія на фронце такія страты ворагу нанесла. Адсвяткавалі сустрэчу з Савецкай Арміяй, і тут жа Васю — у штрафную.

Гэта я пра камандзіраў казаў. Ну а наступная паводле значэньня і павагі катэгорыя партызан — «дзяды», ва ўзводах баявых і пры гаспадарчым узводзе. Іх ня болын за 3-5 працэнтаў.

Ага, не забыцца пра былых паліцаў, іх таксама працэнтаў пяць.

Наогул працэнтаў 35 — ня мы. Астатнія — мы, школьнікі. Зь вёсак, з рабочых пасёлкаў, як наша Глуша, з райцэнтраў, мястэчак. Былі і гарадзкія, але ім болын складана трапіць у партызаны, дабрацца да нас. Там у іх заводзіліся «маладыя гвардыі», у Беларусі — у кожным гарадку, а ў вялікіх гарадах — амаль на кожнай вуліцы. Так што і ўся рэспубліка беларусаў у вайну — крыжовы паход дзяцей.

Вось такія ў нас справы школьныя, Курт!

Вайна не пакінула мне пустога рукава, не аддзячыла цяжкім ліпавым пратэзам. А ў маім студэнцкім пакоі на вуліцы Няміга, 21, на пяцёрых было ўсяго толькі восем рук і столькі ж ног. Імгненьне жаху, калі, выбягаючы з пакою, я лягнуў з размаху дзвьярыма. І заціснуў, прышчаміў пальцы аднарукаму Вальку Гаўрылаву. Спачатку крык болю, само сабой, мацяршчына, а потым помсьлівае: «Будзеш цяпер штаны мне зашпільваць у прыбіральні!» Хіба двухрукаму думка пра гэта прыйдзе? Ніхто не вывучаў псыхалёгію народу, дзе сярод ацале-

лых, жывых столькі аднарукіх і бязногіх. Не, гэта ўжо іншы народ, іншая, не-ранейшая краіна. А калі яшчэ ведаць, колькі наогул не вярнулася, а бяз кожнага, як вядома, народ няпоўны.

Але і ацалелыя — цэленькія, як я, таксама прынеслі з вайны сваю кульцю. Гучна кажучы, кульцю ў душы. Чым мяне надарыла вайна (ненадоўга), дык гэта аўтаматам ППП. (Кароткі тупастволы — кульця і ёсьць.) Ведалі б нармальныя людзі (калі такія ў нас яшчэ засталіся), які ўёмешлівы монстар, вясёлы кракадзіл (і не адзін) блукае-гуляе поруч, езьдзіць у адным зь імі трамваі, цягніку, ляціць у самалёце. Ідзе, едзе, глядзіць у вакно рэйсавага аўтобуса і раптам — зрывае з пляча кульцю-аўтамат, палец на спуску-курку: тр-р-р! І ад вас адзін успамін!

Мацней, чым пра каня пад жоўтым сядлом, гаражэй, чым пра баранковую, у дробныя кольцы, шэрую кубанку альбо наган, марылася мець, няхай сабе дыскавы (але найлепш ражковы), аўтамат. Дапяў да сваёй мары, толькі калі партызаны спрабавалі фронт перайсьці, перабегчы. Камандзіру ўзводу Лазараву з засады секанулі па абедзвюх руках з кулямёта. Першым, да каго ён дачыкільгаў, абліваючыся крывёю, быў я — мне й дастаўся ягоны аўтамат. Ажно сем дзён я насіў яго. Але ні разочку не часануў, шырока, вольна: тр-р-р! Адно раз пукнуў. Важдаўся з дыскам, спрабаваў загнаць патрон у рулю (хаця і цяміў, што нельга, што не трохлінейка гэта) — каб траха, нагу прастрэліў бы незнаёмаму партызану.

Але так і не запузрыў ні разу чаргу, не разрадзіў дыск, не разрадзіўся сам, спружына засталася на ўзводзе. Замільгаюць перад вачыма тэлеграфныя слупы альбо кусты ўздоўж дарогі пабягуць, у руках у мяне ўжо аўтамат, даўно здадзены армейскаму камэнданту: тр-р-р! — шырокая, разняволеная, на паўдыска, чарга. Вось яны — школьнікі на вайне. І пасья.

А здавалася ж, наваяваўся, зьбіў смагу. Першыя

часы, калі жыў на Алтаі, ваенныя фільмы, напрыклад, глядзець не хадзіў. Можа, таму, што свой фільм усё круціўся, пазбавіцца ня мог. Пазбавіўся нечакана і як бы імгненна: гуляў па праспэктце ў Менску, зеляніна, сьвежасьць, ногі самі бягуць, а наперадзе, згарнуўшы парасон, маладая жанчына ў чырвонай сукенцы. І раптам сукенка загарэлася, валасы ўзьляцелі, таксама ахопленыя полымем... Ажно вочы заплюшчыў — так гэта выразна ўявілася. Перад гэтым я прачытаў пра Бомбу, скінутую на японцаў.

Ужо ня помню, з выпадку якога савецкага сьвята, але наш паход да Бярэзіны называўся «камсамольска-маладзёжным». Заданьне перад групаю ставіць камісар, а мы з Караткевічам — малы і стары — сядзім у лесе і пазіраем на сонечную, сьветлую паляну, куды нас, не камсамольцаў, не паклікалі. Сказалі, што паклічуць потым. Я доўга і нудна ўпрошваў камандзіра групы Рамановіча ўзяць мяне на справу. Ну а Караткевіч калісьці жыў у той мясцовасьці, куды зьбіраемся пайсьці. Звычайла пачэсваючы сіваю шчаціну і шырокі, на ўвесь твар, нос беларуса, Караткевіч адукоўвае мяне:

— Уся бяда ад сходаў. Павер старому, як сход, дык плаці. Або лесанарыхтоўкі.

Пра вёску сваю, што каля Бярэзіны, Караткевіч часта згадвае. Быццам яна і зараз там стаіць. А яе няма, спалілі зь людзьмі. Сям'ю яго таксама спалілі. Разам зь нявесткамі і ўнукамі. Ці не таму ў яго вочы такія хворыя заўжды, сьлязязца. І гамоніць, гамоніць — ці не таму?

— Сады ў нас там, сады! Заўжды жывая капейка з кірмаша. Бабы курэй проста дамоў бабруйскім жыдам насілі.

— Ну, калі яны ўжо там нагаворацца? — пакутую я, пазіраючы на камсамольцаў, што засядаюць сядом зялёнай паляны. — Што мы ім, прыдуркі якія?

Для мяне вельмі важны гэты паход. Каб канчатко-

ва забыліся на маё гасузвадаўскае мінулае. І самому забыць. Бывае, вязеш бочку з вадою ад рэчкі, і ратуй Божа, пабачыць цябе які-небудзь Цыбук. Як прыпадчны, загарлае на ўвесь лес: «Лягерны прыдурак... там-там-там! Мы цябе — і ў рот і ў нос!»

Такія во пасьяшкольня забавы.

А наогул блатныя словы падабаюцца нам, а іншыя такімі і не здаюцца — нармальныя, звыклія словы. Штокрок яны ў нас: «лягер», «прыдурак», «зона» — як слупы, зь якіх абарваны дрот.

— Ну, пайшоў наш камісар, — кажа Караткевіч, праводзячы слязьлівымі вачыма высокага, пружыністага, як малады жарабок, у хадзе Васіля Юльевіча. Бярэцца за высушаныя на сонцы анучы: — Не сьпяшы, пасьпеем гуку нарабіць. Там гэтых гарнізонаў паліцэйскіх, як у паршывага сабакі на хвасьце дзядоўніку.

Старанна памяў, пацёр задубелыя ад поту і гразі анучы, распрастаў аборы, нечага на сьвятло агледзеў адзін лапаць, другі — так зброю азіраюць, прыдзірліва і нават любоўна. Сьцяг палешука, пад якім мінулася і індустрыялізацыя, і калектывізацыя, і жыць стала лепей, весялей. Хада думак, прынамсі, у яго ў гэты бок.

— Быў у нас адзін, золата выбіваў для пяцігодкі. Няма хлеба, няма сала, пяцігодка ўсё забрала! Але золата — памры, а ім падай. Дык гэты што прыдумаў? Майстар! На галаву дзядзьку вясковаму ці былому крамніку-жыду надзене дзяду, ядро і ну лупцаваць палкаю! Такая музыка, што адразу прыгадаеш, дзе і што ў цябе схавана. Свайго няма — суседзкае згадаеш. Найболы любілі царскія манэты.

— А адкуль ім узяцца, царскім? — пытаю хціва.

— Вам здаецца, што цар — гэта як татары, калі-і было! А яно зусім нядаўна перавярнулася. На маёй яшчэ памяці.

Пытаюся, а ў самога зашытая ў куточку кашалька такая манэта: цяжыстая, тоўсьценькая, палае, як гарачы вугаль. Мама дала адну мне і адну брату. Калі немцы

прышлі. Разам зь меднымі крыжыкамі — выявілася, што мы з братам хрышчаныя, а ня ведалі пра тое, нам раней не казалі. Залатую манэту, я так скеміў, на выпадак, калі зусім-зусім будзе кепска. За золата нават мужоў-ваеннапалонных бабы ў немцаў куплялі. Залаты кружочак пры мне, а крыжа на мне няма. Кінуў, шпурнуў у бульбу, калі бег гародамі немаведама куды — плакаць бег пасья таго, як немцы правялі міма нашага дому страшную калёну паўтрусаў-ваеннапалонных: білі, стралялі людзей у нас на вачах. І на вачах у Яго, калі Ён ёсць: ну дык вось на Табе Твой крыж, калі Ты такі!..

Мы — нехрысьці. Але вайна і нас паварочвае. Напрыклад, усе без выключэньня верым, што чалавек ведае, адчувае, калі яго заб'юць. Ходзіць столькі разоў на справу, на баявыя апэрацыі і нічога такога ня думае, а тут адчуе — і ўжо не ўцячэш ад лёсу...

Выходзілі зь лягера, як з абрыдлага, дзе ні дыхнуць, кляснага пакоя. У кожнага ў торбе ці ў кішэнях пінжака, плашча, ватоўкі пахучы хлеб, вараная, цёплая яшчэ, ялавічына — поўная незалежнасьць ад кухні, ад штабу. І невядомасьць, якая кліча. Калі нават гэта невядомасьць бяды, а для кагосьці раненьне, сьмерць — усё адно. І гаворка не пра ўзrost, калі ў сьмерць для сябе паверыць немагчыма. І ў Караткевіча, і ў Носава таксама выгляд шкаляроў, адпушчаных з заняткаў.

Потым, калі рана ці позна гэта здараецца, — заўжды здаецца: намёк быў, хіба вы ня помніце?.. Вось забілі алтайца Федзю Злобіна. І ўсе адразу заўспаміналі, які ён быў перад гэтым, як глядзеў, што казаў. А быў ён на сябе не падобны і словы, як знарок, дзіўныя казаў:

— Калі што, вазьмі, Мікалай, — гэта Носаву, — маё аддзяленьне.

— Ды ты што гэта?

— Не, я проста так, — а ў самога твар гэткі, бы нехта занавя ўзяўся вылепліваць яго абрысы: знаёмыя, а выглядаюць незнаёма, скамячаныя, сьцёртыя.

Альбо перадапошні камісар Буянаў — неяк адшукаў атраднага мэдыка, нашу маму (мы з братам далёка былі, нас ужо пахавалі твая, хто не перайшоў лінію фронту, вярнуліся ў атрад) — адшукаў яе і просіць: вазьміце мой маскоўскі адрас — на выпадак, калі не вярнуся. (А ішлі ўсяго толькі ў засаду, як дзясяткі разоў хадзілі; раней яму ў галаву не прыходзіла пакідаць адрас.) І вядома, не вярнуўся. Засада ўжо там сядзела, чакала, з могілак ударылі кулямёты па нашых, добра бачна было на высокім, яшчэ ў 1942 годзе адваяваным у немцаў чыгуначным насыпе — Буянаў наперадзе ішоў, пра нешта гаманіў з камандзірам атраду Царыкам. Абодвух скасілі...

І Носава, калі зарэзалі, Мікалая, — тое самае. Заўжды тое самае. Чалавек адчувае. Мы заўважылі, які ён перад тым стаў раптам уступлівы, мяккі, бы хацеў, каб такім яго запомнілі. І ўсё заговорваў пра тое, што вось у яго ў той і ў той вёсцы цешча ёсьць (а значыць, і каханка — так яму хто і паверыў!), зачкакаліся, акно да дзірак прагледзелі.

— А што, скончыцца вайна, тут і застануся. А перад гэтым хачу пабыць начальнікам. Адзін месяц. Толькі адзін месяц. Над нямецкім лягерам. Яны ў мяне стануць кім хочаш. (Аніяк сваё «ўласаўства» дараваць ня мог.) Трэба, дык і жыдамі стануць.

Насыцігла куля яго сярод поля, да лесу не дабег. Дабеглі да яго самога — перасьледнікі-ўласаўцы. І штыком нямецкім, ягоным жа штыком, — паміж лапатак! Так мы яго і знайшлі, распластанага, нібы прыколатага да зямлі, дзе ён збіраўся жыць. Зусім дзіцячая, худзенькая шыя была ў Носава, што ляжаў сярод поля.

Але ўсё гэта потым, праз два месяцы, здарылася. А пакуль мы ідзём да Бярэзіны. Ці то паход, ці то шпацыр — настрой гэтка. Блякадная вайна, што абрынула ўвесну, схлынула, жыць можна. Тым, хто ацалеў. Праўда, нас адно краем блякада прыхапіла, а вось іншым перапала.

Ідзём лясной дарогаю, паўзарослаю ўжо. Гэта азна-

чае, што вёскі ў тутэйшых мясьцінах спаленыя. Людзей альбо зусім няма, альбо мала засталася. Вось гэтая дарога ішла на Ўюнішчы — травы па костачку ўжо. Нават зайца ўзьнялі, але Рамановіч, наш строгі камандзір групы — малады румянак непрыхавана вясковы, — ускінуў руку: ня ўздумайце страляць!

Выйшлі на ўзьлесак: грабняк, ляшчына. Западскоквалі, каб схапіць рукой гронку, адчуць ротам аскаміну малочнай кіслаты. Зазелянела далячынь, дзікі-йгрушы раскіданыя па ўзьмежку: людзей няма, а поле, імі засеянае, засталася, красуе, наліваецца. Прыйдзе восень — чакай новай блякады. Кожны сьпяшае сабраць ураджай для сябе.

— Не было б мужыка, — філязофствуе Караткевіч, — і вайны не было б.

— Гэта як?

— А не было б за што ваяваць. Дзяліць не было б чаго.

— Дае дзед!

— Да вайны, — не сунімаецца Караткевіч, — упаўнаважаныя наяджалі з раёну, усялякія газеты, радыё: не забудзьцеся пасеяць, не забудзьцеся прыбраць! А тут, во, ніхто не ўгаворваў.

— О, не, наш камісар вясною выступаў перад вяскоўцамі. І камсамольцы.

— Маглі й не выступаць.

— Ты што, Тамаш, хочаш сказаць? — пасьміхаецца Носаў. — Што пражыць без начальства можна? Ня пройдзе гэта ў вас, беларусаў. Кожнаму хочацца хлеба з маслам.

Уюнішчаў няма, згарэлі, няма Станкевіча, ужо месяцы тры, як гэта здарылася. Дзіўна, але пра Вэнэру, пра нашу Багіню, — ніхто ні слова. Ці гэта толькі гульня была — тая наша агульная закаханасьць у дзяўчо?

Была партызанская Вэнэра, ну, і было, а ня стала яе, і ўсё пайшло, забыта...

— Глядзіце, стаіць, цэлы! — вокліч здзіўленьня.

Гэта адкрыліся Ёюнішчы, тое, што ад іх засталася. Пяч-ныя коміны, нейкія паўзгарэлыя хлеўчукі, пажоўклыя сады. І сярод усяго гэтага — дом, цэленькі! Ацынкаваны дах праменіцца, як люстэрка.

— Праўду кажуць: багатаму нячысьцік дзяцей калыша!

— І тут куркулю пашэнціла!

Быццам і ня помнім, што Станкевіча няма, і які жажлівы быў канец у жыхароў гэтай вёскі.

— А праўда, што гэта спэцатрад тут дзейнічаў? — пытае Навічок. (У хлопца ёсць прозьвішча, імя, але для нас ён проста Навічок: усяго толькі два тыдні, як прыбег з Бабруйску.) Злавеснае наша маўчаньне Навічку анічога не сказала, упарта дамагаецца адказу:

— Кажуць, што яшчэ да немцаў тут нашы былі, нейкі атрад спэцыяльны...

— Табе гэта ня немцы расказвалі? — пытае Рамановіч. Вунь якія жорсткія вочы могуць быць у нашага камандзіра. — У лістоўцы нямецкай вычытаў?

— Не... Хаця, праўда. У бабруйскай газэце «Новы шлях» пісалі. Але мы ім ня верылі. Тут чуў, ад партызан. У лягеры казалі, што нейкі з каўкаскім прозьвішчам камандзір, спэцатрад нейкі.

— Не балбачы, чаго ня ведаеш. Чуў звон!

Мы згодныя з Рамановічам. Пра гэта ня трэба. Мы таксама ведаем. Але пра гэта ня трэба. Ні ведаць, ні помніць ня хочацца.

Значавалі ў сваёй, яшчэ партызанскай зоне, на ўзбярэжку балотнай рачулкі. (Наша зона ці нямецкая зона — паняцьці досыць умоўныя: зямля, якую часова пакінуў прыліў, — гуляй, пакуль вада не вярнулася. Пакуль не пачалася новая блякада.) У рачулцы налавілі ракаў, Ванечка нават колькі ўюноў ухапіў. Шлёткаю. Паляшук пераконвае, што ў ягонай вёсачцы рыбу рукамі, проста рукамі, нават бабы ловяць.

— А капусту як — лапцем хлебчам?

— А што лапці, пабачым, якія ў цябе будуць ногі, калі вернемся, і якія ў мяне. — Круглы, як мячык, Ванечка, лежачы на сьпіне, ускінуў у неба пераплеценныя аборамаі караткаватыя свае ногі. Лапці многія абуваюць у дальнюю дарогу, тым болып калі балота наперадзе. Ванечка тлумачыць: — Чым добра: ногі заўжды сухія. Ніякая вада не трымаецца.

Носава чамусьці злеу гэтае вязсковая выхваляньне.

— Ага, галодны панос — таксама добра: наскрозь прасьвітвае.

Гэта, напэўна, зь ягонай «даўласаўскай», лягернай біяграфіі.

Другую начоўку Рамановіч аб'явіў, калі Караткевіч раптам паклікаў яго сярод сасновага бору:

— Камандзір, далей ня варта. Тут гадзіна хады да Бярэзіны. Лепш ранкам. — І дадаў, гледзячы ў неба, быццам там яе бачыць, сваю Бярэзіну, сваю вёску Рудню: — Эх, рыбу, рыбу бралі! І на вудачку, і невадам, і звычайным кошыкам з-пад бульбы, як Ванечка.

— Нягож, столькі камароў, — паскардзіўся Носаў. — Ніякой рыбы не захочаш. І якія яны ў вас, Тамаш, кусьлівыя!

Мы ж прыкідваемся, што нам, тутэйшым, усё роўна. Заляпляюць вочы, ноздры — чыхалі мы на гэта! І дружна чыхаем, плюемся.

— І ўсё самачкі, сьцервы!

— А ты іх у калгас — адразу разьляцяцца.

У камароў свая жытка, добра, а нам спаць трэба. Заўтра дзень будзе даўгі, чым і калі скончыцца, тое ня ведае ніхто. Ад зямлі, як ад нагрэтай печкі, зь неба халадок — самы раз паспаць бы, але вась тут яны цябе і дастануць, як ні хутайся ў плашч. Гудуць, што самалёты, але страшныя не мільярды, а адзін-адзінюткі, які адарваўся і шукае шчылінку, каб дапасьці да рукі, да шчакі, да нагі — моліць, вымольвае, нягоднік: дай, дай кропельку крыві! Тонкі, востры піск усё бліжэй, неадступней, няўхільней.

— А каб цябе! — чуецца то з аднаго, то з другога боку. Вуха напружана слухае агідны піск, ня сьпіць і нейкая часьцінка мозгу, тая, што загадвае нянавісьцю, рукой, якая б'е, а ўсё астатняе спрабуе, але таксама ня можа адключыцца.

— Ну, я вас зараз! — гукае нехта! А яшчэ нехта сьмяецца, злосна і безнадзейна. Але вось у шчыліну з-пад плашча бачу сьвятло. Яны што там — з глузду зьехалі, няўжо вогнішча распалілі! Ня ведаем, дзе мы, ня ведаем, хто побач можа апынуцца, — і такое. Сыпануць аганьку — ног не панясеш!

Але бачна, але чутна, як заварушыліся на доле коканы — людзі, яшчэ не асмельваючыся дарэшты вылупіцца з апрацак, вылезьці з сваіх схованак, спаўзаюцца да Цыбука — гэта ён падпаліў шыгольле, сухія галінкі. На іншага Рамановіч напэўна адразу ж гаркнуў бы, а тут замарудзіў, і ўпусьціў момант, бо паўзуць ужо да Цыбука, спаўзаюцца і кожны нешта загроб рукою — шышку, жменьку шыгольля, яловую лапку, каб паддаць дымку гадам.

— Сьвітанак, ці што? — няўпэўнены голас Караткевіча. — Во зараз і трэба чакаць.

Старэчы заклік да разважлівасьці ня быў пачуты. Ужо вогнішча палае, высьвечваючы сосны да самых вяршынь, на ўсю моц трашчаць сырыя галінкі, дымяць, ажно пыхкаюць: так вам, так! Пра што тут казаць: немцы, паліцаі-гады далёка, а гэтыя — вось яны! Глытайце дым, ага, не падабаецца!

Твары нашы пераможна вясёлыя, сярод іх і зьбянтэжаны камандзірскі, Рамановіча, — а што яму застаецца рабіць?

А калі як сьлед пасьвятлела, пакідаючы абжыты куточак бору, няўдзячна памачыліся на згаслае вогнішча. Зь піанэрскай пары правіла — не пакідаць у лесе агня.

— А што шкадаваць? — раптам усумніўся нехта. — Няхай бы гарэлі бобікі.

Маўляў, лес тут паліцэйскі.

Караткевіч сходу прыгадаў павучальную гісторыю:

— У сорок першым аб'явіліся ў нас падпалынычкі, сталі лясы гарэць. Дык нашы хлопцы адлавілі парачку, а яны нам у нос газэту маскоўскую. Там загад самога Сталіна.

Маўчаньне напятае. Добрая душа Ванечка дапамог нам усім:

— Газэту маглі і немцы зварганіць.

Рамановіч разьвярнуў гаворку да нашае начное дурноты.

— А шкада, шкада, што бобікі не наляцелі на вогнішча! Вось было б: ногі мае, ногі, нясіце маю задніцу!

Дзіўна, але тая начная бесклапотнасьць надала бадзёрасьці нам болын, чым сон. Што слова — сьмех. Сьмешна — памерці можна!

— Канчай дзіцячы сад! — просіць ужо камандзір. Але і на яго глянеш — сьмешна. Мядзьведзь з румянкам на ўсю шчаку. Добры брыгадзір калгасу, а не камандзір. Ну што ж, калгас дык калгас — можам і ў калгас пагуляць. Такі ў нас настрой.

— Давай нарад на працу. Пшто рабіць будзем?

Пшто — яшчэ і Рамановіч ня ведае. У штабе сказалі: арыентуйцеся на мясцовасьці. Задача ж: нашкодзіць немцам у гонар рэвалюцыйнага сьвята.

Шлях Парычы—Бабруйск, да якога мы выйшлі і цяпер прыглядаемся, бяжыць паралельна зь Бярэзінай. Мы яе ня бачым яшчэ, але ведаем, што яна вунь за тымі сосенкамі, што зелянеюць на жоўтых пясчаных касаго-рах, за садамі, якія ахуталі хаты вёскі. Са словаў (ня дужа ўпэўненых аднак) Караткевіча, паліцаяў у гэтай вёсцы няма, затое і злева і справа — гарнізоны. Месца вельмі прыдатнае для засады: альбо з аднаго боку, альбо з другога паліцаі могуць ісьці, ехаць. Яны для нас «бобікі», мы для іх — «сталінскія бандыты», так што ў разьліку. Ну, а пасапраўднаму расквітаемся на гэтай вась дарозе. Рамановіч свой кулямёт уладкоўвае на пясчанай горцы за сосенкай. Ванечка, ягоны «другі нумар», трымаючы сумку з запаснымі дыскамі ў руцэ, выглядае месца побач. Ну, і мы,

вядома, выбіраем кожны сабе, каб больш зручна і бачна было ў абодва бакі. І ў бок Парычаў, і ў бок Бабруйску, адкуль можна чакаць ужо не паліцэйскія павозкі, а нямецкія машыны. Вунь як раеьцёрты пясчаны шлях, нават танкавых гусеніц сьляды, знаёмая жоўтая рабізна.

Ахапіла трывога, стала няўтульна. Не-не, ды і азірнесься: ці далёка вялікі лес?

— Глянь, Бярэзіна! — Выгукнуў Ванечка. Вогненна ўспухла і распалася нейкая аблачынка над сасновым касагорам, і сьляпуча адкрыўся ўскраек сонечнага дыска. А між касагораў шырокім сталёвым лязом зазіхцела рака. Быццам з ножнаў выхапілі.

— Не маячце! Сядай, лягай! — занепакоіўся Рамановіч. — Папярэджаю: без маёй каманды агонь не адкрываць! Чарга з кулямёта — каманда!

— А без маёй, — пацьвяляецца Цыбук, — ня драпаць.

У гэтага даўгашыяга хлопца вочы сёньня нейкія няўпэўненыя, неспакойныя. Калі зь ім што здарыцца, потым будуць успамінаць: адчуваў, ведаў!

Зрэшты, здагадацца можна, што яго мучае. Хлопцу не пазаздросьціш: у якую вёску ні сунемся, на якое гняздо паліцэйскае ні рушыць атрад — у Цыбука там родны дзядзька. Пляменьнічак, дапамажы! Ты ж ведаеш, мяне прымусілі...

— Я цябе не прымушаў, — і ўся гамонка-адказ. Некалькі разоў, у самым пачатку, ён ручаўся за аднаго, за другога дзядзьку-паліцая перад камандаваньнем. У атрадзе цяпер гэтыя яго дзядзькі. Але потым, напэўна, сказалі: неўзабаве ўвесь атрад з тваіх паліцаяў будзе! Ды і хлопцы дастаюць жартачкамі, гаворкамі на гэтую тэму.

— Слухай, Панасевіч, а тут які-небудзь дзядзька твой жыве? — Во, калі ласка, Носаў зацікавіўся.

Цыбук крыху памарудзіў (як бы размахваючыся). І — на, атрымай, калі напрасіўся:

— Перамацаем паліцаяў — возьмемся за ўласаўцаў. І вайне канец.

Ну, вось, сапсавалі адзін аднаму настрой. А навошта? Ванечка, добрая душа, кліча-запрашае: ды гляньце, гэта ж Бярэзіна!

— Не ў кіно прывялі! Пшто лямант узьняў на ўсю акругу? — абрывае нас Рамановіч.

Ужо людзі ўзьніклі на пясчаным, зьезджаным танкамі і машынамі шляху. Дзьве басаногія цёткі адна адной насустрач бягуць-сьпяшаюцца: іхныя абвешаныя вузламі сагнутыя постаці перасекліся і пачалі аддаляцца адна ад адной. Тая ў Бабруйск, напэўна, паляцела, гэтая — у Парычы. Сёньня, здаецца, нядзеля, кірмаш. З Парычаў, калі зьявіцца, дык паліцаі, а з Бабруйску — чакай немцаў на машынах. Лепш бы з Бабруйску: больш небаяспечна, але і больш цікава. Забіць немца — гэта ня тое, што «фашыста», «гітлераўца». Калі пішуць у лістоўках альбо дасланых з Масквы газэтах: атрад таварыша Н. зьнішчыў вось столькі «фашыстаў», «гітлераўцаў», ведай: там болын паліцаяў, чым немцаў. А калі «немцаў» — тут ужо без падману.

Адштурхнуўшыся ад зямлі, сонца абавязкова павісіць нерухома, а пасьля гэтага ўжо працягне ўзьлёт. Яму трэба спачатку паглядзецц: што тут зьмянілася? Мы глядзім на сонца, яно на нас. Бачыць яно, магчыма, і яшчэ штосьці: нямецкія машыны, пешую калёну бобікаў, абоз. Але не спытаецца.

А нехта па сьняданку ўжо затужыў:

— Глядзіце, цётка ў печы запаліла.

— Кароўку за сіську: цур-цур!

— Бач, цялятка, далёка чуе.

— Камандзір, — голас Цыбука, — пакуль тое ды сее...

Рамановіч, катаючы жаўлакі пад дзівочай скурай зь пяшчотнымі палоскамі румянку, незадаволена слухае нашу балбатню. Узіраецца ў чараду тэлеграфных слупоў, што бягуць удалечыню.

— А што ім стаяць тут? Няма чаго ім тут ста-

яць, — кажа шматзначна. — А калі так, сякеры па-трэбныя, пілы. Ну, і штосьці пажраць.

Хто ляжаў, той ужо на каленях, хто на каленях — прыўстаў: ва ўсіх сумленьне пры сабе. У каго сумка ад процігазу, у каго бяздонныя кішэні. Не дадуць у крыўду ні свой, ні чужы страўнік. Але ў Рамановіча свае намеры.

— Так, Ванечка, дыскі пакінь... Хто яшчэ? Ты. (На Навічка паказаў.) Дзядзька Тамаш (гэта Караткевіч).

Запнуўся. Што, у другіх сумленьня менш? Альбо хатулі не такія ўмяшчальныя? Ды ён проста абразіў нас! Носаў і Цыбук тут жа самі прапанавалі сябе. Рамановіч ня стаў пярэчыць (не адважыўся?). Паказаў на мяне, як кропку паставіў:

— Усё. Нехта і тут павінен застацца.

Зайздросьнікі таксама зашыпелі:

— Во гэтак бы на працу прасіліся.

— Гэтыя прынясуць, трымай рот шырэй!

Ногі па костачкі гразнуць у сыпучым пяску, ступак і пальцы левай нагі адчуваюць адначасова і ранішняе ад сонца цяпло і начны халадок: ранак зверху, ноч глыбей. Падэшва ў чаравіка адарваная, ануча вылазіць, распаўзлася. Што важней: апрануцца альбо ўсё ж пад'есць? — спрэчка голага ступака і пустога страўніка вырашыцца на месцы. Там, у вёсцы. Надзея на выпадак, бо на сябе надзеі вялікай няма — праверана. Інакш не хадзіў бы ў такіх чаравіках.

Во, як разьезьдзілі шлях, што тут гэтыя танкі робяць? Ці на Курск гналі? А інакш што ім тут рабіць?

Бегучы міма тэлеграфнага слупа, Ванечка лапнуў яго рукою:

— Стаіш?

Вось тут, напэўна, і пачаўся адлік часу, як бывае пад час нейкае важнае падзеі: дзесяць, дзевяць, восем... Але мы гэтага не заўважылі.

А што калі ў той, такой мірнай вёсцы, што ўлеглася пасярод мяккіх ад зеляніны ўзгоркаў, затаіўся гарні-

зон? Караткевіч можа й ня ведаць: учора не было, а сёння разьмясьціўся. Бярэзіна сьлепіць вочы, быццам хто знарок зайчыкі пускае: гуляе шырокім лязом, паварочвае з боку на бок. Наперадзе ўсіх адмервае крокі-сажэні Цыбук, усьлед сьпяшае-коціцца Ванечка, дзед Караткевіч прыадстаў, яму за імі ўсьлед ня ўгнацца. А лодак, лодак колькі на беразе — як драўляных прышчэпак на вярхоўцы для бялізны.

Толькі дабеглі да першай сярод поля пабудовы, як ралтам — узвылі. Не, не кулямёты — сабакі. Прачнуліся, нарэшце, за што вас гаспадары кормяць? Але, значыцца, рывок быў што трэба. Пераскокваючы галовы гарбузоў, мнучы, ламаючы сьцябліны кукурузы, імчым ужо да хат, да іх сьляпых, бяз вокнаў, задніх сьцен. Хочацца верыць, што праскочылі ўжо той момант, калі нас маглі расстраляць сярод поля. Затое цяпер ужо і ня выбарасься зь вёскі, калі там усё ж нехта ёсьць. Гэта пакуль што найважней для нас — дык ёсьць хто ці нікога няма? Праз двор, хутчэй да вёснечак — вызірнуць на вуліцу. Можна дух перавесці: вёска паўпустынная, куры, гусі, бабы зь вёдрамі ля калодзежа. Затое вокны за сьпінаю ў нас выбелены тварамі баб, дзетак, што дапалі да шкла. Ды нічога, не палохайцеся, гэта мы! Што, ня бачылі яшчэ партызан? Тым больш. Памахай, памахай ім рукою! Чалавек з ружжом — усё ж прыемна ўсьведмяць сябе ў гэтай ролі. Вось так, на вачах у перапаханай вёскі. Зайсьці, ці што, у хату?

— О, божачкі! Толькі што парыцкія паехалі, начавалі тут. А вы хто будзеце?

Твары баб, дзяцей (убаку барада мужчынская), цяпер усе да парогу павернутыя, гаспадыня напалоханая: ці так загаварыла, ці тое паведаміла, ня ведае цьвёрда, хто і з чым зайшоў у хату, чаго чакаць?

— Паліцыя паехала?

— Палова гадзіны, як паехалі. А вы хто будзеце?

— Ну, мы — гэта мы.

Ужо і ты пачынаеш хітраваць, выгадаваць час, не-

зразумела дзеля чаго. Патрэбен час, каб растаў халодны камяк пад лыжачкаю: нейкія паўгадзіны разьвялі нас з паліцыяй, маглі нас так сустрэць!

— А што нам парыцкія, нас тут цэлы атрад!

ГасПадыня замітусілася (барада ж каля шырмы памоўквае, ні ў чым ня ўдзельнічае).

— Вы галодныя, мабыць? Я хуценька, сьмятанка, малачко. Можа, вам няма калі, з сабою возьмеце?

Бяры і ідзі, як мага барзджэй! Што ж, так нават лепш. Сьцены ўсё-ткі гнятуць, здаецца, што там, на вуліцы, ужо нешта зьмянілася, адбываецца.

З хаты выйшаў бяз рук. Абедзьве заняття: гладыш з малаком, у анучцы — халоднае, з вады, масла, добры камяк. Угледзеу Ванечку, што выбег з двара. Лесаруб ды й толькі: апаясаны па ватоўцы пілою, у руцэ сякера. О, чорт, пра галоўнае забыўся! Зайсьці ў той вась дом, самы прыкметны, вялікі. У такога гаспадара інструмэнт павінен быць. Ну, і паесьці самому, ня будзеш жа патрабаваць сваю долю: хто паверыць, што бег цераз масток, схапіў кляновы лісток?..

Вываліўся на вуліцу Цыбук, у руках і за поясам чаго толькі няма. Тут жа нырнуў у суседзкі двор. Такое ўражаньне, быццам вынырваюць, каб глыток паветра ўхапіць.

І толькі Караткевіч стаіць ля плота і нікуды не сьпяшаецца, з дзядзькам нейкім гамоніць. Праўда, на траве ля ног яго кус жоўтага сала, кругляк хлеба — ужо сабраў даніну. Добра, што хоць ён за вуліцай назірае, пэўна, дзеля гэтага і стаіць.

У дзядзькі, якога Караткевіч выклікаў з хаты, у руках сякера, піла: дае і не дае, шкада. Мяркуючы з урыўкаў гаворкі, высьвятляе: можа, яму пайсьці з намі і зрабіць самому, што трэба. Затое застанеца пры сваім інструмэнце. Сякеры шкада, а галавы не шкада? Караткевіч яго ў гэтым напрамку адукоўвае. Нічога, пасьяла вайны разжывемся. Кажуць, вунь і калгасаў няма там,

у Сталіна. Гэта немцы, Гітлер трымаецца за калгасы-абшчыны, а наш ужо распусьціў.

Верыць наш дзед сам у гэта альбо не, сказаць цяжка. Павучыся ў яго, як трэба прасіць, выманьваць сякеру, пілу. Я накіраваўся ў дом, чымсьці падобны на палац Станкевіча.

Першае, што кінулася ў вочы, — моцныя (ці не вайсковыя?) боты на нагах у гаспадара. Сядзіць ля стала, крышыць тытунь. Гаспадыня чамусьці заплаканая, паведамiла ад печы:

— У мяне тут бульбачка, акурат пасьпела. Можа, паесьці хочаце?

— Гэта я для нашых хлопцаў, — паказваю тое, што ў мяне ў руках.

Мужык за сталом крактануў, як бы насьмешліва. Але змаўчаў. Здаецца, зь ім давядзецца паваждацца. Узрост не дапетрыш які, расьсеўся тут, замаскаваўся барадою і няма яму справы да цябе.

— Гаспадар, пазыч нам пілу і сякеру, — і дадаў са значэньнем: — Трэба.

Падняўся адразу ж і выйшаў. Ну, здаецца, паўтараць не давядзецца.

Гаспадыня клапоціць ля патэльні, гамоніць, гамоніць, а на мяне пазірае чамусьці вінавата. Калі ў мужыка ў звычайны дзень, ды яшчэ летні, на нагах такія боты, дык якія ў яго прыхаваныя! Але як пачаць размову?

Чаго гэта ён там так доўга важдаецца ў сенцах? Загуло раптам. Жорны, ці што?

— Вы на яго не крыўдуйце, не ў сабе чалавек. Ставілі да сьценкі, гэтыя парыцкія, чаго толькі не вымагалі! Забралі касьцюм добры, даваенны. Вы ешце, ешце...

Дасюль моташна, як згадаеш даўнюю сцэну ў лесе, каля гэткай вась нічыйнай вёскі. Як Зубрыцкі разуваў «жаніха». Мы высочвалі паліцай, а ён — вась ён, на лаўца і зьвер: крочыць па вечаровым ўзьлеску,

насьвіствае: «Сам п'ю, сам гуляю!» Здалёку чуецца піліканьне гармоніка, бубен паддае жару — вечарынка ў людзей. А мы, як ваўкі ў цёмнш лесе. Ну, і нарваўся гэты, жанішок. Пад настрой.

— Глядзіце, хлопцы, калёсы якія ў яго! Хром!

Ведаў бы Зубрыцкі, што празь нейкі месяц будзе ляжаць у гэтых «калёсах» і ў сваім гэтым шэрым плашчы сярод поля з кулявой дзірай пад пераносьсем — камісар стрэліў у яго, проста з каня. Зубрыцкі зьбег з паста каля рэчкі, спалохаўшыся, што немцы пераправіліся ўжо ніжэй ці вышэй. Проста збаяўся. І адразу, як гэта ў нас здаралася, узгадалі: паліцай былы, што яго шкадаваць, што тут балбатаць!..

А пакуль на доле перакулены ляжаў не Зубрыцкі, а «жаніх» з задранай, бы ў жабы, нагой, зь яе Зубрыцкі старанна сьцягваў бот. «Жаніх» не аддае, падціснуў пальцы, не адпускае. Круціцца на сьпіне і глядзіць, глядзіць на нас: ня просьба аб дапамозе (мы для яго адна зграя), а адно страх ператрымаць бот і боязь, што ў яго раптам стрэляць.

Доўга, агідна доўга гэта цягнулася, пакуль нехта не схапіўся за другую нагу: тады толькі адпусьціў. Зубрыцкі хуценька скінуў свае боты і шпурнуў «жаніху»: скачы.

Ня помню ўжо, каму «калёсы» і дасталіся, калі застрэлілі Зубрыцкага. Добры абутак у мёртвых адбіралі, як і зброю.

... Я ня вытрываў, пайшоў нібыта да вядра, вадзічкі папіць. Выглянуў у сенцы: дзядзька, як падвешаны, высока трымаючыся за стаяк-палку, шалёна нешта меле ў жорнах. Але нічога ня сыплецца з латка, ды ці засыпаў ён што, — падобна, што ня зерне, не жалуды перацірае, а мяне і тых парыцкіх паліцаяў, што забралі ў яго касьцюм.

Ох, дзядзька, на цябе б Зубрыцкага!

Выскачыў на вуліцу, кленучы мамчыных сыночкаў, усіх, якія толькі ёсьць, бываюць. І хто ў партызаны такіх бярэ, хто ім вінтоўкі дае?

... — Ох, і выгляд у вас быў, калі цераз шлях ляцелі!

— На вас што, сабак спусьцілі!

— Не, хто малайцом, дык гэта Навічок, глядзіце!

Навічок сапраўды схітраваў — у місе прыпёр сьмятану. Ажно чаравікі, штаны заляпаў, як маляр. А яшчэ ў прыдачу — сякера за поясам. І пілу кінуў на зямлю, аж засьпявала. Вось табе і навічок. А ты? Добра, што ніхто на мяне не зьвярнуў увагі. А яшчэ гэтыя пальцы, што тырчаць з чаравікаў. Нічога, да зімы далёка. Яшчэ дажыць трэба. Як у нас любяць казаць.

Зімою гэта і здарылася. Але не пра боты гаворка. Аднак усё па парадку. Хто ў лесе ня злодзей — дома не гаспадар! Вядомая мудрасьць, сялянская. Ну, а дзе дом партызана? У лесе. Так што ён менш мае патрэбу ў апраўданьнях, чым нават мужык, які такую прымаўку прыдумаў.

Было гэта, калі фронт наблізіўся да самай Бярэзіны. Па той бок ракі наша войска, па гэты — мы, партызаны, а немцы справа і злева: у Бабруйску, у Парычах. Дыспазыцыя — як і тады, падчас нашага камсамольскага паходу. Толькі ўжо зіма, і армія побач, а паліцыя разьбеглася, разагнаная, езьдзім за раку, ганяем туды кароў, адабраных у немцаў, паліцаяў (а яны адабралі ў насельніцтва), прывозім боепрыпасы, трафэйныя кулямёты нямецкія, амэрыканскія кансэрвы. Такое жыцьцё пачалося. Партызанскае жыцьцё рушыць да завяршэньня, а ў мяне, як раней, — ні аўтамата, ні баранковай кубанкі! На нагах, праўда, боты: мама ўпрасіла атраднага шаўца пашыць — з каровінай сырамяці.

Разьмясьціўся атрад наш у былым паліцэйскім гарнізоне. Паліцаяў — каго забілі, хто ўцёк, а сем'і іхныя засталіся ў вёсцы. У іх хатах мы і пасяліліся. Бульба гаспадыні, яшчэ паліцай нарыхтаваў, мяса, кансэрвы — нашы. Так і жывём у атачэньні дзетак, бацькоў якіх

мы перабілі, разагналі. А яны нашу зброю разглядаюць з нармальным дзіцячым захапленнем.

Па суседзтву з нашай вёскай, за лясочкам, вёска з такою ж назваю — Коўчыцы, але ўжо — Другія. Альбо: Жыдоўскія. Да самай вайны жыды жылі, 36 сем'яў з 150-ці, хаця многія ўжо выбраліся ў Парычы, у Бабруйск. У калгасе працаваць засталіся пераважна тыя, хто перажаніўся зь беларусамі. Іх перабілі немцы і паліцаі ў жніўні 1941-га. Наш атрадны шавец якраз з гэтай вёскі, так распавядаў: ягоны хлопчык нёс канькі ў кузьню, пабачыў сусед, паклікаў:

— Ведаеш, аддай майму Кольку канькі, цябе ўсё роўна заб'юць.

Заплакаў хлопчык, уцёк. А той чмур уступіў-такі ў паліцыю, бегаў потым і адлоўліваў суседзяў-жыдоў. У дзядзькі, што сядзеў перад сваім домам, пытае, маўляў, ці ня бачыў нашага суседа Рубіна, куды сваіх павёў? Бачыў, а як жа (а сям'я Бэркі Рубіна ў таго дзядзькі на гарышчы хавалася), у лес уцяклі, куды ж яшчэ.

— Цяпер ты будзеш уцякаць.

Як у ваду глядзеў. Мы перабілі паліцаюў (і ў Беларускіх, і ў Жыдоўскіх Коўчыцах).

А потым франтавыя немцы і ўласаўцы перабілі і спалілі сем'і паліцэйскіх. Ужо не разьбіраліся. Але гэта потым, калі выперлі нас і ўварваліся ў Коўчыцы.

Гэта здарылаея праз тры дні пасья таго, як мяне павінны былі расстраляць — за тое, што сьцягнуў камісараву кубанку. Хто ў лесе ня злодзеяў, таго не расстрэльваюць.

А здарылася вось што. Усё з тым жа Караткевічам мы патрулявалі з боку лесу, які блізка падступаўся да Коўчыц Беларускіх. Брыдзеш, як воўк зімою, па глыбокім сьнезе, спыняеся, прыслухоўваеся, уяўляючы, як нехта там каля лесу таксама слухае твае крокі і шоргат сьнегу, кашаль дзеда. Ды не, ня воўк ты, а акурат дваровы сабака — першая здабыча воўка.

Замерзьнем, надакучыць блукаць у цемры — за-

варочваем у самы блізкі двор, дзе сьвятло капцілкі альбо лучыны мільгаціць, сагрэцца, а Караткевіч — папаліць чужога самасаду.

У адной хаце затрымаліся крыху. Як было не затрымацца: перад гаспадаром спакусьлівая горка тытуню, крышыць і зьмешвае розныя гатункі на шырокай дошцы — гэта відовішча для Караткевіча. А мой позірк заарканены тым, што вісіць на жэрдачцы побач зь цёплай печкай. Шкурка зь нядаўна асьвежаванага баранчыка. Шэранькая, у дробнае кольца — лепшай не прыдумаеш для партызанскай кубанкі! Дзядзьку яна навошта?

Косячы позіркам, каб ня выдаць, як забілася сэрца, як перасохла ў роце, разглядаю сваю будучую папаху. "Ягнёнка видит он, он к добыче стремится" — ці як там у школе завучваў? Кубанка будзе ня горшая, чым у ад'ютанта, у камісара, ва ўсіх у іх.

Вось так сядзелі мы ва ўтульным цяпле пры лучыне, што патрэсвала сабе, і кожны быў у палоне свайго інтэрасу. Ды калі інтэрас гаспадара хаты і Караткевіча супадаў — прыемна, калі твой мультанчык камусьці падабаецца і вунь як хваляць-расхвальваюць (а гэта наш Караткевіч умее), — дык нашы з уласьнікам авечай шкуркі дачыненні складваліся выразна антаганістычна. Тое, да чаго памкнулася мая душа, усе мае намеры, не падзеліш па-братэрску. Альбо-альбо. А як нахабна, зь якім выклікам разьвесіў гэткае багацьце проста пасярод хаты! І што ты з гэтай шкуркі вырабіш, дзядзька? Шапку — ці доўга ты ёю пакарыстаеся! Дарэмна толькі старацца будзеш. Ты што: ад'ютант альбо камандзір? Альбо хаця б сабе партызан? Чакай, чакай, а ты як застаўся, ацалеў? Ніводнага мужыка на вёсцы, а ты хто такі? Пэўна, таксама паліцай! Бач, прыгрэўся ля печкі!

Ані дзядзька, ані Караткевіч, што любоўна такуюць над тытунём, не прыкмячаюць мук, пакутаў злодзея-пачаткоўца. (Калі не лічыць калектыўнага, усёй клясай, налёту перад вайною на чужы сад, пасья чаго я добранька спазнаў, якім грозным і нядобрым можа быць

мой бацька.) Зноў і зноў (у думках) цягнуся рукой Да мяккай, волкай шкуркі і суну, суну запазуху (прыгатаваў ужо, расшпіліў паліто). Паўтараю гэта шмат разоў, ушчэнт зняможаны. Галоўнае, потым спакойна дайсьці да дзвярэй, ня бегчы.

Вочы, якія ўбачылі злодзея, — вялізныя дзіцячыя вочы ў прыцемку за комінам я заўважыў, калі ўжо засунуў шкурку пад паліто. Глядзім адно на аднаго з аднолькавым жахам — я і шасьці-, сямігадовае дзіця. Быццам і там, на печцы, — я. Асуджана прыціснуў адварот паліто і на вялых нагах пакіраваў да выхаду: дзядзька, вядома, таксама заўважыў, усе ўбачылі, увесь сьвет бачыць. Чаму мяне не спыняюць? Вываліўся на мароз усюлед за Караткевічам, пакінуўшы ў хаце сваё ўмольнае: «Дзякую! Да пабачэньня!»

Далей усё адбывалася, як у дурным сьне. Быццам забыўся на сэнс таго, што здарылася, і гэтак, што нават не перахаваў скрадзенае. Так і хадзіў увесь ранак, адчуваючы на грудзях цёплае, мяккае, бы жывое. Калі чаго й баяўся, дык гэта — хаця б на хвіліну расстацца з партызанскай марай, засунутай пад школьнае маё паліто.

І раптам наш каравульны ўзвод гоняць з хаты на вуліцу, строіцца. Анічога такога я не падумаў, стаў у строй, як усе. Занепакоены толькі Рамановіч, бо і ён ня цяміць навошта. Але яму і належыць хвалявацца: зусім нядаўна з камандзіра аддзяленьня стаў узводным. Хутка падышоў да нас камісар, якога суправаджаў ад'ютант. Я адно адзначыў, на гэты раз без ранейшай зайздасьці, што ў абодвух кубанкі — баранковыя. У камісара — чорная. Прыкінуў, што мая будзе нават лепшаю. Калі такі ж верх зрабіць, цёмны. Сталі перад строем, камісар чагосьці чакае, маўчыць. Ад'ютант у яго за сьпінаю. І тут я скеміў, каго чакаюць. Нарэшце, я зразумеў, што лепш бы мне на сьвет не нарадзіцца. Вядуць нашага дзядзьку ажно двое партызан, як пад канвоем. Выгляд у яго спалохана-вінаваты, ногі ў лапцях і як бы пугы на іх, кажушок наапашкі, вось-вось згубіць,

валасы на галаве ўскудлачаныя. Камісар гучна, грозна растлумачыў, што сярод нас злодзей, я дапетрыў большае: у мяне на грудзях шкурка, якая яму належыць, гэта ён аддаў дзядзьку на выраб. У той момант не да грэкаў было, не да спартанцаў, але калі б мне нагадалі пра цярплівага хлопчыка, які схаваў пад кашуляй жывога зайца, а той яму разадраў жывот, — менавіта я мог бы распавесці, што ён пры гэтым перажыў.

— Калі хто з нашых узяў — расстраляю на месцы.

У гэтым можна не сумнявацца — наш Васіль Юльевіч на справу хуткі. І мы лічым — справядлівы. Вось тады — Зубрыцкага. А ў блякаду папярэдзіў: хто на пасту засьне — будзіць ня будзем. І застрэліў соннага. А як інакш? Ну, а каб немцы неўпрыкмет падыйшлі?..

І не такая ўжо дарагая яму гэтая шкурка, у яго кубанка ёсьць, няхай сабе чорная. Расстраляе злодзея, які ганьбіць народных мсьціўцаў. І ўсе, хто стаіць поруч са мною, яго зразумеюць. Я таксама разумею. У дзядзькі я проста ўзяў. Як сваё, мне патрэбнае. Хто ў іх ня браў, не бярэ? Але высветлілася, шкурка — камісарава. Гэта ўжо зладзейства сапраўднае. Я разумею. Вось толькі мама... ІНчасьліўчык быў той, каго не пабудзілі. А я павінен буду ўсё бачыць, усё! Як рука адшчоўкне кабуру, як уздыме пісталет — гэта не адразу, гэта колькі ж будзе цягнуцца! Упершыню так моцна перажыў адчуваньне, якое назваў бы сьмяротным сорамам. Тое, што злодзеям памру, і мама з гэтым вернецца дадому пасья вайны, — гэта першае. Але гэта ня ўсё. Перажыў сорам сьмерці. Непрыгожы чалавек, які памірае, і ён міжволі саромеецца сябе. А тым болын той, каго публічна забіваюць.

Вось з гэтым складаным пачуцьцём, а не з адным толькі сорамам за крадзеж альбо страхам сьмерці чакаў я, калі дзядзька мяне пазнае. Менавіта дзеля гэтага яго сюды прывялі. Ён стаіць нейк на адной назе, так яму тут няўтульна, не па сабе, усяго яго скурчыла, як бусла на балоце ў холад. Нібы ён і ёсьць злачынца.

— Глядзі — хто! — рэзка, адрываюцца кажа камісар. — Пазнаеш?

І калгаснік пайшоў уздоўж строя. Бы ганаровы каравул прымае — так каму-небудзь магло здацца, каму было весела. Што пазнае мяне, нас з Караткевічам (мы і стаім поруч), я не сумняваюся і чакаю імгнення, калі дабрыдзе дзядзька да мяне, спыніцца, магчыма, нічога ня скажа, а толькі азірнецца па-сабачы на начальства, як на паляўнічага...

— Расстраляю злодзея на месцы! — ня можа стрымаць гнеў камісар. Дзядзька ажно спыніўся, умоўна на нас усіх і на камісара пазірае. — Шукай, шукай!

Здагадваюся, што камісар, няхай сабе і міжволі, але ўратаваў мяне ад ім жа абяцанага ганебнага канца — вось гэтым напамінам пра расстрэл. Дзядзька ўжо ішоў, як сьляпы, глядзеў на нас і ня бачыў, такія ж сьляпыя ад жаху вочы сьлізганулі і па маім твары (я яму жаласна ўсьміхнуўся). Амаль радасна, з палёгкай дзядзька паведаміў:

— Не, тут няма. Я ня бачу таго.

— Добранька паглядзі!

— Я вам вярну, я знайду другую шкурку, адкуплю. — І жаласна папрасіў: — Даруйце!

Камісар сярдзіта махнуў рукой і павярнуўся ісьці. Ад'ютант важна пастаяў перад намі замест яго, важка пагразіўся на нас пальцам і засьпяшаўся ўслед за начальствам.

— Даруйце! — паўтарыў дзядзька, запытальна глядзіць: ці можна яму ісьці? Павярнуўся і амаль пабег па засьнежанай вуліцы, ногі ў лапцях правальваюцца, сьлізгаюць, ён узмахвае рукой, быццам працягвае гаворку з самім сабою.

Хутчэй, хутчэй вызваліцца ад гэтае гадзіны! Прытрымліваючы каўнер паліто, я азіраюся, куды пакіраваць. Караткевіч, які чамусьці не адстае ад мяне, абывакава так пацікавіўся:

— Ты куды схаваў?

Дык ён ведае?! Ён адразу ўсё скеміў, як толькі зьявіўся наш дзядзька. Стаяў поруч і ўсё ведаў. Я паказаў на грудзі.

— Што, пры сабе трымаеш? Ну, рызыконт, я табе скажу! А так спакойна стаяў. У мяне і то ногі дрыжалі.

Во якім героем (куды таму спартанцу з зайцам) цябе пабачыў Караткевіч. Было ліха, ды і пагоршала.

Прыкідваючыся, што па патрэбе туды кіруюся, зайшоў за пуньку, руку ўкруціў ў халодную зьяжалую кастрыцу, якою ўцеплена сьценка, прасьвідраваў, прадраў ямку і пасьпешліва сунуў сьмяротны доказ туды.

Выратаваў мне жыцьцё і ў мяне дараваньня папрасіў: «Даруйце!» Не ў кагосьці, а ў мяне. Дзе ён потым апынуўся, мой дзядзька, што сталася зь ім? Якое ў яго жыцьцё было? Калі мы перамаглі.

— Ох, і выгляд у вас быў! За вамі сабакі гналіся? — усё ніяк не нарадуюцца на раскошны сьняданак нашы нахлебнікі. Расхапалі праснакі, хлеб, крынкі з малаком, рукамі заграбаюць тварог і сьмятану, а на сякеры, пілы — нуль увагі. Гэта адразу заўважыў Рамановіч:

— Лепей кашкі не дадай, адно на работу не ганяй! Ну, добра, зьеў, ня зьеў — паехалі. Так, хто сякеру, хто пілу — парамі. Сьпілавалі слуп — сячы дрот. Забірай шырэй, каб па тры, па чатыры слупы дасталося. Пры кулямёце застаемся: я, вось ты і вось ты.

І як пры масавым забегу — рванулі зь месца. У кожнага бегуна, акрамя вінтоўкі, яшчэ і сякера альбо піла. Піла ажно вые, зьвіваецца ў руцэ: Ванечка (зноў свайго «другога» адпусьціў камандзір) яе трымае над галавой, як толькі шыю сабе ня зьнясе. Мой напарнік — Навічок, у яго піла, у мяне сякера.

Вось мы на дарозе, топчучы танкавую рабізну на пяску, акружаем слупы, хто да якога дабег, бярам іх у палон і: шах-шах-шах!.. Навічок робіць самы вялікі агрэх няўмелага пілычыка: пілу і цягне, і штурхае ад сябе, стараецца мне памагчы, а яна ў яго гнецца, і мне толькі цяжэй.

— Ты не штурхай, так толькі горш. Піла павінна сама ісьці, — павучаю яго акурат так, як калісьці дзядуля мне.

Хоць тэлеграфныя слупы з балотнай сасны, пілавінне жоўтае, труха, але піла тупая, кепска разьведзеная, а яшчэ напарнік такі — гэта табе не сьмятану місамі цягаць! Хоць тут адчуваю сваю перавагу перад гараджанінам.

Сьпілаваны слуп завіс на дроце, не дастаў да зямлі, гойдаецца, як аловак. Э, чорт! Добра, другі звалім — лягуць.

Сьпілавалі другі слуп — завіс, затое першы ўжо на зямлі. Я бягу да яго абсякаць дрот. Найперш — па кубачках з парцяляны, як па зубах, абушком! Во гэтак вам, а вы пазваніце, пагергечыце ў тэлефон! На зямлі дрот не сячэцца, камень падкласьці. Даруй, дзядзька, што так з тваёю сякераю, нічога не папішаш: вайна, матка! — як немцы кажучь, ловячы куру на вачах у гаспадыні.

Другі слуп павалілі, трэці — толькі пілавінне пырскае з-пад пілы, разьлятаюцца з-пад абушку белыя, парцялянавыя пырскі. Гэтыя кубачкі парцялянавыя на слупах магнітам прыцягвалі заводзкіх падшпаркаў, столькі разоў цалялі ў іх з рагаткі. І во — дабраліся. Сьмерць нямецкім акупантам!

Калі пілуеш слуп, міжволі глядзіш на чаравікі напарніка, засыпаная жоўтым пілавіннем. Дабрэнныя чаравікі! І ўся экіпіроўка што трэба. Галавой думаў, калі зьбіраўся ў партызаны. Ня тое што іншыя: там, маўляў, на дрэвах растуць пірагі-боты-аўтаматы! А потым бегуюць, вытрашчыўшы зенкі: дзе б раздабыць! Ён жа са сваёй вінтоўкаю прыйшоў (скраў у п'янога паліцая), затое не давлялося, як мне, прыдуркам ішачыць на кухні. Яго касьцюмчык, ягоны плашчык і гэтыя моцныя армейскія чаравікі нават нядобрыя думкі абуджалі ў нашага асабіста. Сям'я, кажаш, зьбірала, мама, бабуля! А ня дзядзька нямецкі?..

Працуюць хлопцы ўжо ву-уньдзека — каля

дальніх слупоў. Перабягаюць зь месца на месца, махаюць сякерамі.

Амаль вярсту слупоў уклалі ў бок Парычаў і гэтулькі ж — у бок Бабруйску. Нейкія людзі, павозкі рухаюцца, маячаць на шляху воддаль, але да нас не набліжаюцца. Чалавек цяпер хутка чуе, дзе сьпее бяда. Толькі мы, падобна, на час страцілі гэтае адчуваньне: энтузіязм, азарт працы-руйнаваньня — ён бывае болын гарачы за ўсякі іншы. Вядома: ламаць не будаваць. Эй вы там, пагаманіце, даўно не гаманілі па сваіх дратах!

Першы стрэл, першая кулямётная чарга, калі лупяць па табе, заўсёды аглушаюць нечаканкаю. Удар грому, а ўжо затым пасыпалася, як дождж па даху з бляхі.

З-за горкі за першай выскачыла другая машына, яшчэ і яшчэ. І адразу падзелены сьвет, падзеленая прас-тора: зона нямецкая, зона партызанская — памкнуліся адна насустрач адной. Тое, што адсунута было па часе, раптам сышлося, адразу зблізілася — быццам перагародку прыбралі.

«Партызаны рагаталі, уцякаючы», — такая ж фальшывая мэтафара, як і «мора сьмяялася». Не да сьмеху, што й казаць. І ўсё ж забаўна было назіраць, як нехта ўсё яшчэ ня кідае пілу і бяжыць, змагаецца зь ёю, як з штандарам, што ўпіраецца на вятры, — ды гэта ж зноўку Ванечка! Во дзівак. А Цыбук штурхае ў сьпіну, дапамагае старому Караткевічу, які бяжыць па сыпучым пяску, буксуе на месцы.

Вудзе потым вясёлых згадак: хто як даваў лататы. Ногі мае, ногі, нясіце маю... жэню!

Унё як Ванечка колам пайшоў! Закуляўся па зямлі цераз галаву. Што ён вырабляе: параніцца пілою!

І толькі тут сьцяміў, убачыў: не цыркачом пакаціўся, а зусім па-сабачы. Як бывае, калі ў сабаку ўлепяць увесь зарад, проста наляту. Ватоўка ягоная адразу забялела і тут жа чырвонымі плямамі заплыла — шматкі выдранай ваты. Быццам і сапраўды піла зубамі прайшла па ім.

Ужо б'е ад лесу наш кулямёт — Рамановіч. Туды трэба, туды, але Ванечка ляжыць паміж тваім паратункам, лесам, і табой — не абмінеш. Цыбук да яго паўзе, а ўжо ён тым болып не адчуе задавальнення — убачыць сьпіну «прыдурка», які ўцякае. Я дамчаўся да Ванечкі раней, чакаю Цыбука і маю права ўжо ім пакамандаваць: сюды давай, хутчэй!

— Ваня, ты што, Ваня? — гучыць голас Цыбука так заклапочана, што я адразу забыўся на ўсе свае крыўды, якія цяпеў ад яго. Мусіць, і да мяне вась гэтак зьвяртаўся б. Я ўжо люблю яго, я ведаю: калі і па мне пройдзе чарга (у любы наступны міг можа здарыцца), ніхто, якім бы я дарагім ім ні быў (мама, брат), ніхто ня будзе «выносіць мяне з бою», а менавіта ён, раней самы непрыемны мне чалавек. Вось як мы зараз Ванечку. Я падхоплю ваю за ногі, а трэба яшчэ і вінтоўку ягоную забраць, цяжка, нязручна несцьці, а нас абсьвітваюць кулі, то з аднаго, то з другога боку, хочацца ўпасцьці і не ўставаць, але Цыбук прэ наперад, як танк, і трэба пасьпяваць, і няма калі баяцца. Каля лесу ахкнуў выбух, другі, ну во, у іх і мінамёты, самае паршывае. Кулямёт наш вышукваюць, намагаюцца накрывць: занепакоіліся — дабегчы, давалачы цяжэразную ношу да лесу, а там ужо радавацца, што ты жывы.

Навічка я пабачыў, калі ў нас, што страцілі апошняе дыханьне, перахапілі, забралі акрываўленага Ванечку. Наш Навічок ляжыць на зямлі, дзіўна нерухома, калі ўсе мы нецярпліва рвемся бегчы далей углыб лесу. Рамановіч стрымлівае: ня ўсе сабраліся. Ванечка, чыёй крывёю мы з Цыбуком усе вымазаліся, ляжыць аблеплены пяском, быццам дзэгцем, а Навічок — чысьценькі, ані плямачкі. І толькі цёмная палоска каля вуха.

— Міна. Маленькі такі асколачак. Быў Ільюша і няма, — здзіўлена кажа ціхі хлапчына ў лапцях, у сьвітцы. Нават ня ведаю, зь якога ўзводу. Гэты ўжо зусім вёска.

Дык яго Ільюшам звалі? А мы ж яго: Навічок,

Навічок. Што яму цяпер скажаш, такому мёртваму. Пра што наогул гавораць зь мёртвым школьнікам? Я бачыў, чуў, як вясковая старая брату свайму ў труне, такому ж старому, раскавала пра іхнае агульнае маленства, і гэта было так дарэчы, зразумела. А што, пра што раскаваць Ільюшку? Пра старасьць, якой ня будзе?

Чаму забілі менавіта яго? Скажуць: навічок, нявоятны. Ды толькі гэта аблуда, што забіваюць новенькіх часьцей, чым шматвоятных, абстраляных. Я ж перакананы: у кожнага ёсьць набор удач, нахштат набору храмасом. Зрасходаваў — нішто цябе не ўратае, ніякая шматвоятнасьць, асьцярога. Сустрадаюцца людзі з адной «храмасомай удачы», мабыць, і Навічок з гэтых. Але «малахрамасомаму» можа пашанцаваць, калі яго шанцы будуць раздробленыя — на раненьні. Спытайце ў тых, каго шмат разоў параніла. Перакананыя: павінны былі забіць, але пашанцавала. Раненьні заўсёды «замест». Раненьні не скарачаюць, а падаўжаюць жыцьцё. Павінны былі забіць... Па-сапраўднаму сьмерці не баяцца тыя, каго ні разу не падстрэлілі. А цякнула — вась тут і паверыш, што таксама сьмяротны. І атрымліваецца насуперак распаўсюджанаму меркаваньню, што бывалыя байцы бясстрашныя. Ды не, менавіта той, хто страціў шанцы, гэта значыць бывалы, і пачынае разумець, што такое баяцца, што вась той бой ужо абавязкова апошні ў ягоным жыцьці. Даруйце мне, бывалыя, і пацьвердзіце.

Ванечка і гэтым разам адбыў раненьнем. (Ён зусім нядаўна ляжаў у санчастцы.) Але на гэты раз яго размалявалі, як ніколі раней. Калі перавязалі, нельга было зразумець, што ў яго ацалела, не кранута. Усе індывідуальныя пакеты, у каго толькі былі, патрацілі. Усе азіраюцца на насычаны крывёю брызэнтавы плашч Рамановіча, які ў нас замест насілак: ці жывога нясем?

А Навічка мы пахавалі на лясной палянцы. Спачатку несьлі абодвух. Мяняліся часта: да чаго ж цяжкі чалавек мёртвы. У лесе пераначавалі і далей панесьлі

толькі Ванечку, дыхае ён часта-часта, у грудзях хрып, бульканьне — вось-вось усё абарвецца.

Каму не пазайздросьціш, мы гэта разумеем, дык гэта Рамановічу, нашаму камандзіру. Група і зьдзейсьніць нічога не пасьпела, а двух страцілі (Ванечку, падобна, нам не данесьці жывым). Але хіба вінаваты Рамановіч: калі адбіраў нас у сваю групу, мы ж яму даведак не давалі, у каго колькі «храмасом», шанцаў ацалець.

— Хлопцы, ну і ну! Цур, мой, я знайшоў!

Гэта Панасевіч, наш Цыбук, гарлае. Ён адыйшоў убок па патрэбе і во кліча нас паглядзець на нейкае дзіва. Не дарэмна шыя ў гэтага дзецюка (таму і «Цыбук») заўсёды выцягнутая, як у важака чарады, самае цікавае першы заўважае.

— Глядзіце, які ў мяне конь! — усё стараецца нагадаць, чыя знаходка. Як быццам, калі ўжо на тое пайшло, яму дастанецца. Ні каня, ні пісталета не-камандзірам, не-разьведчыкам, не-ад'ютантам у нас нельга мець. Нават калі твой трафэй, нават калі ў часе бою ўзяў.

Так што ня мылься — галіцца не давядзецца. Але, праўда, цуд, а ня конь. ІПэры, як воблака, што раптам апусьцілася ў змрок лесу. А па сьпіне, па крыжы — чорная палоса. Вось гэтак напрудвесьні адтае самы верх засьнежанай страхі. І грыва падцененая. А нам хаця б якога, хаця б калгаснага працаўніка-дахадзюгу. Рукі абарвалі валачы параненага, ды й яму, пэўна, лягчэй будзе, нашаму Ванечку, ня так балюча. А тут пры кані яшчэ і павозка. І збруя ўся як на падбор. У непацёртым яшчэ, фіялетавым лазовым кашы ўлёгся, што пан, новенькі хамут з шляёй. Шчодро адштукаваны меднымі бляшкімі. І сырамятныя лейцы, аброць, сядзёлка — усё новае, з блэсткамі. Прыхінутая да кола дуга пафарбаваная ў зеляніну і (паверыць немагчыма) званочкі на ёй паначапляныя. Што нас ужо зусім даканала: сьпіцы і калодкі калёсаў таксама пафарбаваныя.

— Дзе нявеста, павінна быць яшчэ нявеста! — лямантуе Носаў. — Шукай, Цыбук.

— Разгалдзеліся, як цыганы на конскім базары, — бурчыць Рамановіч. Але і ён таксама, усе мы любуемся на шэрага зь цёмнаю палосаю па крыжы прыгажуня, кімсьці схаванага ад чужога вока (і конь, і павозка спушчаныя ў яму-роў, што, мусіць, застаўся яшчэ з 41-га, у такіх машыны, танкі, а, здаралася, што і коней хавалі ад бамбёжак). Перад мордаю ў прыгажуня раскіданая па зямлі трава-асака, зусім сьвежая, зялёная. Разгледзелі нарэшце і хібу: на левым сьцегняку каня — вялізны шнар, рубец, падобна, ад бомбы. Адразу згадалася, што ў першае лета вайны на Палесьсі дзейнічалі цэлыя конныя дывізіі, зьбітыя з пазыцыяў, зрушаныя, як лістота з дарогі, танкавымі, матарызаванымі нямецкімі клінамі, што распаласавалі Беларусь і Ўкраіну.

— А божачкамойбожачка! — пачулі раптам жаночае галашэньне аднекуль з кустоў. — Абедныжмыбедныя!..

Да нас пакіравала захутаная ў нейкую посьцілку постаць, мяркуючы па падранай спадніцы і босых нагах, — жаночая. Пакуль нясьмела набліжалася, усё нам паведаміла сваім выцьцём-галашэньнем: і як яна «з таткам» лячыла-ратавала коніка ад ваўкоў і нядобрых людзей, і якая страшная «болька», рана, была ў яго, і як ёй адной у лесе «жудасна».

— Твой, ці што «пасаг»? — не паверыў Носаў. — Цыбук, вось і нявеста. Цур, твая!

У бабы твар (ледзьве выглядвае з-пад посьцілкі-хусткі) брыдка распух, мусіць, ад укусаў балотнае машкары, камарыных. Як уключылі яе — зноўку загаласіла:

— А травамi ж, лекамі абмывалі яго! Думалі ж — на жыцьцё. Усіх зьнішчылі, усіх. Па сьпіцы татка збраў, па раменьчыку — усё прахам! На сьмерць, атрымліваецца, зьбіраў.

— Ну і дзякуй татку твайму, — ня вытрымаў Ра-

мановіч, — і досыць. Бачыш, бяда ў нас? Хлопца кулямі пасеклі.

Цётка, бачна, не хацела ні чуць, ні заўважаць нічога нашага. Бачыла і аплаквала сваё.

— А вы ж, хлопчыкі, ня крыўдзіце нас, сірот!

— Пакрыўдзім, будзь спакойная, цётка. — Цыбук ужо бярэцца за хамут, перабірае лейцы. Носаў спрабуе павадзіць каня: ці моцна кульгае?

— А ён жа калека, а ён жа няздатны на вялікую дарогу! — пераконвае нас цётка.

— Во як сьпявае, во як сьпявае! — ужо злуе Цыбук. — Разумець нічога ня хоча. Бачыш, паранены ў нас! Табе зразумелаю моваю кажуць!

Караткевіч умяшаўся:

— Мы табе яго вернем, цётка. Мы толькі да вёскі, там другога каня знойдзем.

— А вы ж абманваеце, а вы ж лжаце!

— Лжаце, лжаце! — ужо злуецца Цыбук. — Ты б чалавека так шкадавала, як гэтую падлу!

І адсунуў цётку плячом, бо яна ўжо спусьцілася ў яму, ужо схапілася рукою за вазок. (Інто ў яе з рукамі? Чырвоныя, бы ашпараныя. Ня рукі, а гусіныя лапы, як бы нават зь перапонкамі.)

А што далей адбывалася, помніцца, як нешта брыдкае і безвыходнае. Конь, павозка патрэбныя ня нам, параненаму, а баба анічога ведаць ня хоча, хапаецца, пакуль мы запрагаем каня ў павозку, сваімі страшнымі рукамі то за аброць, то за вазок, крычыць-галосіць. Цыбук яе адштурхнуў проста ня мяне.

— Трымай гэтага чорта!

І я абхапіў бабу абедзвума рукамі, утрымліваючы, пакуль павозка адыходзіць, перавальваючыся на купінах, чапляючы фарбаванымі ступіцамі за сосенкі і чамусьці пазвоньваючы. Ах, гэта званочкі на дузе. Трэба было б зняць. Раптам адчуў, якое худзенькае, дзявоцае цела я абдымаю, калі яно забілася, як птушка, у руках у мяне. Напалоханы быў сьмяртэльна. Вочы

ў вочы з жанчынай, і я яе абдымаю: посьцілка-хустка спаўзла з галавы, адкрыліся ўзлахмачана-рыжыя валасы, твар пачварна распухлы, але вочы — чыстыя, гняўлівыя, як быццам пазналі мяне:

— Адыдзі! Дурань!

Адпусьціў рукі, яна паспрабавала здагнаць павозку, я ўсё ж устаў у яе на дарозе. Зь якою пагардаю да майго ваяўнічага выгляду яна паўтарыла:

— Пусьці, дурань.

Голас нават знаёмы! Я разгублена адступіўся ўбок. Яна пабегла ўслед за павозкаю, але Цыбук раптам скіраваў на яе вінтоўку:

— Кулі не пашкадую. Раз мовы не разумеені.

Спынілася, бы ачнулася. Я абышоў яе, як саляны слуп, кінуўся здаганяць сваіх.

Мы адыходзілі празь лес: дарога раптам зьнікала, зноў на шляху ў нас зьяўлялася балота, даводзілася вазок з параненым цягнуць ледзьве не на руках. А конь, як знарок, стаў прыкульгваць. Ды яшчэ гэтае пазвоньваньне. Нехта прапанаваў анучаю абматаць дугу (проста сарваць бязглуздыя званочкі нам чамусьці шкада). Раптам Ванечка спытаў, не расплюшчваючы вачэй:

— Мама, гэта на гары звоняць? Цішэй, мама, чуеш?

Хаця б да вёскі конь дацягнуў. Ужо зусім забыліся пра чортаву бабу (нават рукі мае ацяжэлыя яе сталі забываць), як раптам сярод жытнёвага поля Караткевіч выгукнуў. Як бы нават у захапленні:

— Не, вы гляньце, не адстае цётка!

Ужо зь непакрытай галавою, трымаючы яе падзявочы высока, брыдзе праз жыта ўслед за намі, неадступна, як наканаваньне.